MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING MA’NAVIY-AXLOQIY KAMOLOTIDA OILA VA MAKTABLARDA O‘RGANILADIGAN TOPISHMOQLARNING TA’LIMIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI VA MAZMUNI

Turdiyev Azizbek Anvarjonovich,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek xalq topishmoqlarining maktab yoshidagi bolalar kognitiv va ma’naviy-axloqiy kamolotidagi o‘rni kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori topishmoqning faqat javob topishga xizmat qiluvchi o‘yin emas, balki bolaning kuzatishi, taqqoslashi, belgilarni tizimlashtirishi, taxmin qilishi, xulosani asoslay olishi va o‘z fikrlash jarayonini qayta ko‘rib chiqishiga imkon beruvchi kichik hajmli, ammo yuqori kognitiv yuklamaga ega folklor matni ekanini ochib berishga qaratilgan. Shuningdek, topishmoqlarning metaforik tabiati, paradoksal tuzilishi, bilvosita dalilga tayanganligi va refleksiv imkoniyatlari ma’naviy-axloqiy tarbiya bilan bog‘lanadi. Maqolada oila va maktabning tarbiyaviy hamkorligida topishmoqdan foydalanishning amaliy modeli taklif etilib, uning milliy madaniy merosni saqlash, avlodlararo muloqotni kuchaytirish va bolaning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlashdagi imkoniyatlari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *topishmoq, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, bolalar folklori, kognitiv rivojlanish, ma’naviy-axloqiy tarbiya, metafora, mantiqiy tafakkur, metakognitsiya, refleksiya, oila va maktab hamkorligi.*

Образовательно-воспитательное значение и содержание загадок, изучаемых в семье и школе, в нравственно-духовном развитии детей школьного возраста

Турдиев Азизбек Анваржонович,
независимый исследователь Национального института педагогического мастерства имени А. Авлони

Аннотация: *В статье на основе комплексного подхода анализируется роль узбекских народных загадок в когнитивном и духовно-нравственном развитии детей школьного возраста. Основное внимание исследования направлено на раскрытие того, что загадка представляет собой не просто игру, направленную на нахождение ответа, а небольшой по объёму, но обладающий высокой когнитивной нагрузкой фольклорный текст, позволяющий ребёнку наблюдать, сравнивать, систематизировать признаки, выдвигать предположения, обосновывать выводы и переосмысливать собственный процесс мышления. Наряду с этим метафорическая природа, парадоксальная структура, опора на косвенные доказательства и рефлексивные возможности загадок рассматриваются во взаимосвязи с духовно-нравственным воспитанием. В статье предлагается практическая модель использования загадок в воспитательном взаимодействии семьи и школы, а также обосновываются их возможности в сохранении национального культурного наследия, укреплении межпоколенческого общения и поддержке самостоятельного мышления ребёнка.*

Ключевые слова: *загадка, узбекский устный народный фольклор, детский фольклор, когнитивное развитие, духовно-нравственное воспитание, метафора, логическое мышление, метакогниция, рефлексия, сотрудничество семьи и школы.*

The educational and upbringing significance and content of riddles studied in the family and at school in the spiritual and moral development of school-age children

Turdiyev Azizbek Anvarjonovich,
Independent Researcher, A. Avloniy National Institute of Pedagogical Excellence

Abstract: *The article analyzes the role of Uzbek folk riddles in the cognitive and spiritual-moral development of school-age children based on an integrated approach. The main focus of the study is to demonstrate that a riddle is not merely a game aimed at finding an answer, but rather a short folkloric text with a high cognitive load that enables children to observe, compare, systematize features, make hypotheses, substantiate conclusions, and reconsider their own thinking processes. In addition, the metaphorical nature, paradoxical structure, reliance on indirect evidence, and reflective potential of riddles are examined in connection with spiritual and moral education. The article proposes a practical model for using riddles in the educational cooperation between the family and the school and substantiates their potential for preserving national cultural heritage, strengthening intergenerational communication, and supporting children's independent thinking.*

Keywords: *riddle, Uzbek oral folk literature, children's folklore, cognitive development, spiritual and moral education, metaphor, logical thinking, metacognition, reflection, family–school cooperation.*

Xalq og‘zaki ijodi millatning tarixiy xotirasi, hayotiy tajribasi, dunyoni anglash usuli va ma’naviy qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazib kelgan tabiiy tarbiya maktabidir. Uning kichik janrlari orasida topishmoq o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Chunki topishmoqda xalq tajribasi tayyor hukm yoki nasihat tarzida emas, balki yashirin belgi va obrazlar tizimi orqali beriladi. Tinglovchi yoki o‘quvchi ana shu belgilarni anglash, ularni bir-biriga bog‘lash va javobni mustaqil topish orqali mazmunni qayta yaratadi. Shu jihatdan topishmoq xalq pedagogikasining fikrlashga undovchi shakllaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi [1].

Topishmoqning janr xususiyati uning qisqaligida emas, balki qisqa shaklga katta ma’noviy yuklama sig‘dirilishidadir. Unda narsa yoki hodisaning rangi, shakli, harakati, vazifasi, tovushi yoki ta’siri bevosita nomlanmaydi; ular boshqa obrazlar orqali beriladi. Shuning uchun topishmoqni yechayotgan bola bir vaqtning o‘zida tilni, obrazni va mantiqni idrok etadi. O‘zbek topishmoqlarining leksik-semantik, sintaktik-semantik va metaforik xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan milliy tadqiqotlar ham aynan mana shu yashirin ma’no va obrazli ifoda mexanizmlarining murakkabligini ko‘rsatadi [2, 3, 4].

Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchining tayyor axborotni eslab qolishidan tashqari, axborotni tahlil qilish, dalil va taxminni farqlash, muammoning bir nechta yechimini izlash, o‘z qarorini asoslash va o‘z faoliyatini baholash qobiliyatlari tobora muhimlashmoqda. Shu nuqtayi nazardan, milliy folklorning tabiiy fikrlash modeli sifatida shakllangan topishmoqlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish alohida ilmiy-amaliy qiziqish uyg‘otadi.

Maqolaning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, topishmoqning tarbiyaviy samarasi

uning javobida emas, balki javobga olib boradigan fikrlash va muloqot jarayonida mujassam. Bola “nima?” savoliga javob izlar ekan, “nima uchun aynan shu?” degan ikkinchi bosqichga olib chiqilsa, topishmoq kognitiv mashqdan refleksiv va tarbiyaviy vazifaga aylanadi. Shu sababli maqolada topishmoqning badiiy-mantiqiy qurilishi, kognitiv mexanizmlari, ma’naviy-axloqiy mazmuni va oila-maktab sharoitidagi metodik imkoniyatlari bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi – maktab yoshidagi bolalar bilan ishlashda o‘zbek xalq topishmoqlarining kognitiv va ma’naviy-axloqiy imkoniyatlarini ochib berish, ularning mazmuniy mexanizmlarini aniqlash hamda oila va maktab sharoitida foydalanishning pedagogik jihatdan asoslangan modelini taklif etish.

Tadqiqot materiali sifatida Z.Husainova tomonidan tuzilib nashrga tayyorlangan “Topishmoqlar” to‘plamidan tanlangan namunalar olindi [5]. O‘rganish jarayonida folklorshunoslik, semantik va pedagogik mazmun tahlili, qiyoslash, kognitiv talqin va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. J.Piagetning kognitiv rivojlanish haqidagi qarashlari topishmoqlarning murakkabligini tushuntirish uchun nazariy tayanch, J.H.Flavellning metakognitiv monitoring konsepsiyasi esa o‘quvchining o‘z fikrlash faoliyatini kuzatishi va baholashini izohlash uchun nazariy vosita sifatida qo‘llandi [6, 7].

Shu nuqtayi nazardan, topishmoqlarni bolalarning yosh xususiyatlari bilan bog‘lab talqin qilishda yosh bosqichlarini qat’iy chegaralangan va barcha o‘quvchilar uchun bir xil amal qiladigan me’yor sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Ushbu masalaga doir kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, bir xil topishmoqni yechish jarayonida turli yoshdagi bolalarning fikrlash strategiyalari ham, berilgan belgilarni qabul qilish va ular o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish o‘rnatish darajasi ham farq qilishi mumkin. Shu sababli yosh ko‘rsatkichi topishmoqning kognitiv murakkabligini belgilashda yagona mezon emas, balki boshqa individual-psixologik va pedagogik omillar bilan birgalikda qaraladigan umumiy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi.

Xususan, topishmoqning javobini to‘g‘ri topish jarayonida bolaning lug‘at boyligi, oldindan shakllangan hayotiy tajribasi, kuzatuvchanligi, diqqatni jamlay olishi, obrazli va mantiqiy tafakkuri, shuningdek, topishmoq mazmunidagi belgilarni ajratib olish va ularni o‘zaro taqqoslay bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, pedagog yoki ota-onaning topishmoqni taqdim etish usuli, bolaga fikrlash uchun yetarli vaqt berishi, tayyor javobni taqdim etish o‘rniga yo‘naltiruvchi savollar orqali mustaqil xulosaga olib kelishi ham natijaga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Demak, topishmoqning kreativ va kognitiv imkoniyati uning o‘zidagina emas, balki bolaning individual imkoniyatlari hamda uni o‘rab turgan ta’limiy-muloqot muhiti bilan o‘zaro ta’sirida to‘liq namoyon bo‘ladi.

Shundan kelib chiqib, maqolada keltirilgan yosh bosqichlari topishmoqlarni tanlash va ularning kognitiv murakkabligini baholash uchun qat’iy me’yor emas, balki metodik orientir sifatida talqin etiladi. Ya’ni 7-11 yoshdagi bolalar uchun asosan aniq, kuzatish mumkin bo‘lgan belgilarga tayanuvchi topishmoqlar samarali bo‘lishi mumkin bo‘lsa, 11-15 yosh davrida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, yashirin ma’noni anglash, paradoksni yechish, o‘z fikrini asoslash va o‘zining fikrlash jarayonini tahlil qilishni talab etuvchi murakkabroq topishmoqlardan foydalanish imkoniyati kengayadi. Biroq mazkur yo‘nalish bolaning real kognitiv tayyorgarligiga qarab moslashtirilishi lozim. Ana shu yondashuv topishmoqdan foydalanishni oddiy yoshga moslashtirish tamoyilidan bolaning individual kognitiv imkoniyatlarini hisobga oladigan differensial yondashuv darajasiga olib chiqadi.

Topishmoqning o‘zbek xalq pedagogik tafakkuridagi o‘rni

Topishmoq xalqning narsa va hodisalarni kuzatish, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini ajratish hamda obrazli ifodalash tajribasini o‘zida saqlaydi. Shu sababli u faqat folklor janri emas, balki kuzatuvchanlik va topqirlikni rag‘batlantiruvchi xalqona pedagogik tajriba sifatida ham qimmatlidir. O‘zbek folklorshunosligiga oid umumlashtiruvchi tadqiqotlarda topishmoq xalq og‘zaki poetik ijodining kichik, ammo poetik qurilishi va mazmuniy imkoniyati jihatidan serqatlam janri sifatida qaraladi [1, 10].

Topishmoq poetikasini o‘rganishga bag‘ishlangan zamonaviy milliy maqolalarda uning tasviriylik, o‘z va ko‘chma ma’no, istiora va janriy xususiyatlari alohida qayd etiladi [8]. Bu jihatlar maqolamiz uchun muhim, chunki bolaning topishmoqni yechishi aslida ko‘chma ma’noni to‘g‘ri obyekt bilan bog‘lash, obrazni qayta kodlash va belgilarning umumiyligini aniqlash jarayonidir.

M.Jo‘rayeva tadqiqotlarida o‘zbek xalq topishmoqlarida tarixiy-mifologik tasavvurlar, marosim va qadimiy e’tiqod izlari ham uchrashi ko‘rsatiladi [9]. Demak, topishmoqni faqat mantiqiy jumboq sifatida o‘rganish uning mazmuniy qatlamini toraytiradi. U bolaning milliy madaniyat, tabiat, mehnat va xalqning dunyoqarashi haqidagi tasavvurlarini boyituvchi matn sifatida ham qaralishi kerak.

Topishmoqning kognitiv tabiati: javobdan oldingi fikrlash

Topishmoqning javobini topish jarayonini shartli ravishda “belgi – taxmin – tekshirish – xulosa – refleksiya” zanjiri sifatida tasavvur qilish mumkin. Dastlab o‘quvchi matndagi axborotni qabul qiladi. Keyin qaysi belgilar asosiy, qaysilari ikkilamchi ekanini ajratadi. Shundan so‘ng o‘z tajribasidagi obyektlar bilan taqqoslaydi va taxminiy javoblarni ilgari suradi. Javobning har bir belgiga qanchalik mos kelishini tekshirish esa mantiqiy nazoratni talab qiladi.

Shu sababli topishmoqning rivojlantiruvchi qiymati “to‘g‘ri javob”ning o‘zidan ko‘ra, unga kelish jarayonida yuqoriroq namoyon bo‘ladi. Agar o‘qituvchi yoki ota-ona javobni darhol aytib yuborsa, bola faqat natijani eslab qoladi. Aksincha, unga vaqt berilsa, kichik ishoralar berilsa va javobini asoslash so‘ralsa, o‘quvchi fikrlashning o‘zini mashq qiladi.

Piaget nazariyasi nuqtayi nazaridan aniq kuzatiladigan belgilar asosidagi topishmoqlar konkret fikrlashga tayangan vaziyatlarni yaratadi; bilvosita dalil, ziddiyatli belgi yoki ramziy ma’no asosidagi topishmoqlar esa murakkabroq mantiqiy operatsiyalarni talab qiladi [6]. Biroq mazkur moslikni “7-11 yoshga faqat konkret, 11-15 yoshga faqat mavhum topishmoq” tarzida mexanik qo‘llash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Bir xil yoshdagi bolalarning tajribasi va kognitiv tayyorgarligi turlicha bo‘lishi mumkin.

Topishmoqning metakognitiv imkoniyati javob topilgandan keyin, ayniqsa, kuchayadi. “Qaysi belgi sizga yordam berdi?”, “Nima sababdan boshqa javobni tanlamadingiz?”, “Dastlab nimada adashdingiz?” kabi savollar o‘quvchini o‘z fikrlash faoliyatiga tashqi kuzatuvchi sifatida qarashga undaydi. Bu Flavell tomonidan ta’riflangan metakognitiv monitoring bilan mazmunan uyg‘unlashadi [7].

Tanlangan topishmoqlarning mazmuniy va tarbiyaviy tahlili

1. “Momaqaldiroq” topishmog‘i

“Ilon izli yorug‘ nur, Bulutlarni quchadi, Jarangdor ovozidan Yer-u osmon ko‘chadi”.

Mazkur topishmoqda chaqmoqning shakli “ilon izi” bilan, momaqaldiroqning tovushi esa kuchli harakat va tebranishni bildiruvchi obraz bilan berilgan. Bola birinchi navbatda “yorug‘ nur” va “ilon izi” o‘rtasidagi o‘xshashlikni, keyin esa “jarangdor ovoz” va momaqaldiroq o‘rtasidagi sababiy aloqani aniqlaydi. Demak, javob bitta belgi orqali emas, kamida ikki turdagi axborotni birlashtirish orqali topiladi.

Tarbiyaviy jihatdan bu topishmoq tabiatni faqat qo‘rqinchli hodisa sifatida emas, uning qudratini anglagan holda ehtiyotkorlik bilan kuzatish imkonini beradi. Shu yerda muhim metodik nuqta bor: axloqiy xulosa topishmoqqa sun’iy ravishda yopishtirilmasligi kerak [10]. O‘qituvchi badiiy tasvirni tabiat xavfsizligi bilan bog‘lovchi savol bersa, tarbiyaviy mazmun tabiiy ravishda ochiladi.

2. “Shamol” topishmog‘i

“Ko‘rib bo‘lmas ko‘z bilan, Ushlab bo‘lmas qo‘l bilan. O‘simliklar kuylashar, Shivirlashib u bilan”.

Bu namuna topishmoqning bilvosita dalilga asoslangan kognitiv tabiatini yaqqol namoyon etadi. Shamolning o‘zi ko‘rinmaydi, biroq uning ta’siri – barglarning shivirlashi, shoxlarning tebranishi – kuzatiladi. Demak, bola “ko‘rinmaydigan narsa mavjud emas” degan sodda tasavvurdan chiqib, natija orqali sababni aniqlashga o‘tadi.

Mazkur topishmoqning ma’naviy-axloqiy mazmuni ham bevosita nasihat emas. U o‘quvchini hodisaning mohiyatini faqat tashqi ko‘rinish bilan emas, dalil va ta’sir orqali baholashga odatlantiradi. Pedagogik suhbatda bu fikrni insonning xatti-harakati va niyatini baholash masalasiga ehtiyotkorlik bilan ko‘chirish mumkin: inson haqida faqat birgina tashqi belgiga asoslanib hukm chiqarish to‘g‘ri emas.

3. “Qirov” topishmog‘i

“Qorga o‘xshar, emas qor, Qor kabi sovug‘i bor. Quyosh chiqqan zamoni Yo‘qolar o‘sha oni”.

Bu topishmoqning asosiy kognitiv tugunni “o‘xshashlik” va “aynanlik”ni farqlashdir. O‘quvchi qirovning qor bilan umumiy belgilarini aniqlaydi, keyin uning tez yo‘qolishi kabi farqlovchi xususiyatini topadi. Shu orqali taqqoslash operatsiyasi oddiy “nimaga o‘xshaydi?” savolidan “qaysi jihati bilan aynan o‘sha narsa emas?” savoliga ko‘tariladi.

Tarbiyaviy jihatdan ushbu topishmoq tashqi o‘xshashlikka asoslangan shoshilinch bahodan saqlanish mavzusini ochishga imkon beradi. Bunda o‘qituvchi topishmoqni insonlar haqidagi stereotipik hukmlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lashdan ko‘ra, avval tabiatdagi o‘xshash hodisalarni taqqoslatishi, keyin hayotiy vaziyatga umumlashtirishi maqsadga muvofiq.

4. “Bo‘ron” topishmog‘i

“Har tomondan kelib guvillab, Chang-to‘zonni haydab yurar, Daraxt yiqib, tom uchirib, Dengizlarni hayqirtirar”.

Bu topishmoqda belgilar ketma-ketligi kuchayib boradi: tovush, chang-to‘zon, daraxtning yiqilishi, tomning uchishi va nihoyat dengizning hayqirishi. Bola alohida belgilarni yagona sabab – bo‘ron bilan birlashtiradi. Shu sababli mazkur namuna tahlil va sintezni bir vaqtda ishga soluvchi qulay materialdir.

Tarbiyaviy qatlamda tabiat kuchlari oldida ehtiyotkorlik, xavfsizlik qoidalariga amal qilish va insonning tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabati muhokama qilinadi. Bunda “tabiat kuchli, inson ojiz” degan biryoqlama xulosa emas, balki tabiat hodisasini oldindan kuzatish, xavfni anglash va to‘g‘ri harakat qilish mas’uliyati ustuvor bo‘lishi lozim.

5. “Yomg‘ir” topishmog‘i

“Paqiri yo‘q suv separ, Tut qoqqanday duv separ”.

Topishmoq qisqa bo‘lsa-da, ikki kuchli obrazga ega: “paqiri yo‘q” – paradoks, “tut qoqqanday duv separ” – o‘xshatish. Bola suv sepilishi uchun odatda idish kerakligi haqidagi kundalik tajribasini eslaydi, so‘ng bu belgini yomg‘ir hodisasi bilan bog‘laydi. Ikkinchi misra esa yomg‘irning birdan va ko‘p yog‘ishini xalqona tajriba orqali jonlantiradi.

Bu topishmoq bilan ishlaganda tabiatni kuzatish kundaligi, bulutlarning holati yoki yomg‘ir oldidan kuzatiladigan belgilar haqida kichik topshiriq berish mumkin. Natijada folklor matni tabiiy fanlar mazmuni bilan bog‘lanadi, biroq topishmoqning badiiy tabiati saqlab qolinadi.

6. "Kim ekan u?" topishmog'i

"Otamning o'g'li, lekin mening akam ham emas, ukam ham emas. Kim ekan u?"

Ushbu topishmoqning o'ziga xosligi shundaki, javob tashqi obyekt emas, topishmoqni yechayotgan shaxsning o'zi bo'lishi mumkin. O'quvchi "otamning o'g'li" iborasini eshitganda odatda o'zidan boshqa erkak qarindoshni qidiradi. Yechim esa "men"ni ham mantiqiy tizimga kiritish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur topishmoq metakognitiv refleksiya uchun, ayniqsa, qulay. "Nima sababdan o'zimni variant sifatida hisobga olmadim?" savoli o'quvchini o'z fikrlashidagi avtomatik taxminlarni anglashga olib keladi. Shu bilan birga, "o'zini anglash" tushunchasini faqat psixologik atama sifatida emas, qaror va xatti-harakat uchun mas'uliyat bilan bog'lash mumkin.

Topishmoqni oila va maktabda qo'llashning metodik shartlari

Topishmoqdan samarali foydalanishning birinchi sharti – bolaga fikrlash uchun vaqt berish. Tez javob beradigan bola rag'batlantirilishi mumkin, biroq mashg'ulotning maqsadi faqat tezlikni oshirish bo'lmasligi kerak. Ayniqsa, kichik yoshdagi yoki tortinchoq o'quvchilarga javobni yozib olish, juftlikda muhokama qilish va keyin aytish imkonini berish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi shart – yordamning bosqichli bo'lishi. O'quvchi qiynalganda javobni aytib yuborish o'rniga "qaysi belgi eng muhim?", "bu narsa ko'rinadimi?", "u qanday ta'sir qiladi?" kabi yo'naltiruvchi savollar berilishi lozim. Bu usul yordamni javobga emas, fikrlashga qaratadi.

Uchinchi shart – javobni asoslash. "To'g'ri" yoki "noto'g'ri" bahosi bilan mashg'ulotni tugatish o'rniga o'quvchidan javobga olib kelgan belgilarni izohlash so'raladi. Aynan shu bosqichda topishmoqning kognitiv qiymati ochiq namoyon bo'ladi.

1-jadval.

Tanlangan topishmoqlarning kognitiv va tarbiyaviy imkoniyatlari

Namuna	Asosiy kognitiv amal	Obraziy usul	Tarbiyaviy yo'nalish	Savol
Momaqaldiroq	Belgilarni birlashtirish	Metafora, mubolag'a	Tabiatni anglash va ehtiyotkorlik	Qaysi belgi chaqmoqqa ishora qiladi?
Shamol	Natijadan sababni aniqlash	Bilvosita tasvir	Dalilga asoslanish	Shamolni ko'rmasak, uni qanday bilamiz?
Qirov	Taqqoslash va farqlash	Paradoks	Tashqi ko'rinishga shoshilmaslik	Qor bilan qirovning farqi nimada?
Bo'ron	Tahlil va sintez	Kuchayib boruvchi tasvir	Xavfsizlik va mas'uliyat	Qaysi belgilar bo'ronni ko'rsatmoqda?
Yomg'ir	Paradoksni yechish	O'xshatish	Kuzatuvchanlik	"Paqiri yo'q" nimani anglatadi?
Kim ekan u?	Refleksiya	Mantiqiy burilish	O'zini anglash	Nega javobni o'zingizdan izlamadingiz?

To'rtinchi shart – refleksiya va qadriyatga ko'chirish. Har bir topishmoqda sun'iy axloqiy xulosa qidirish shart emas. Biroq uning mazmuni tabiiy ravishda tarbiyaviy suhbatga imkon bersa, "Bu fikrni hayotda qayerda qo'l-

lash mumkin?” savoli bilan umumlashtirish mumkin.

Oiladagi foydalanishda topishmoqning imkoniyati yanada boshqacha: u o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatidan ko‘ra erkinroq, avlodlararo muloqotga yaqinroq vaziyat yaratadi. Bola buvi yoki bobosidan topishmoq eshitishi, uning variantlarini yozib olishi, ma’nosini so‘rashi va keyinchalik sinfda taqdim etishi mumkin. Shu tarzda oila xalq og‘zaki ijodining tirik manbasi, maktab esa uni tahlil qilish va pedagogik jihatdan qayta ishlash makoniga aylanadi.

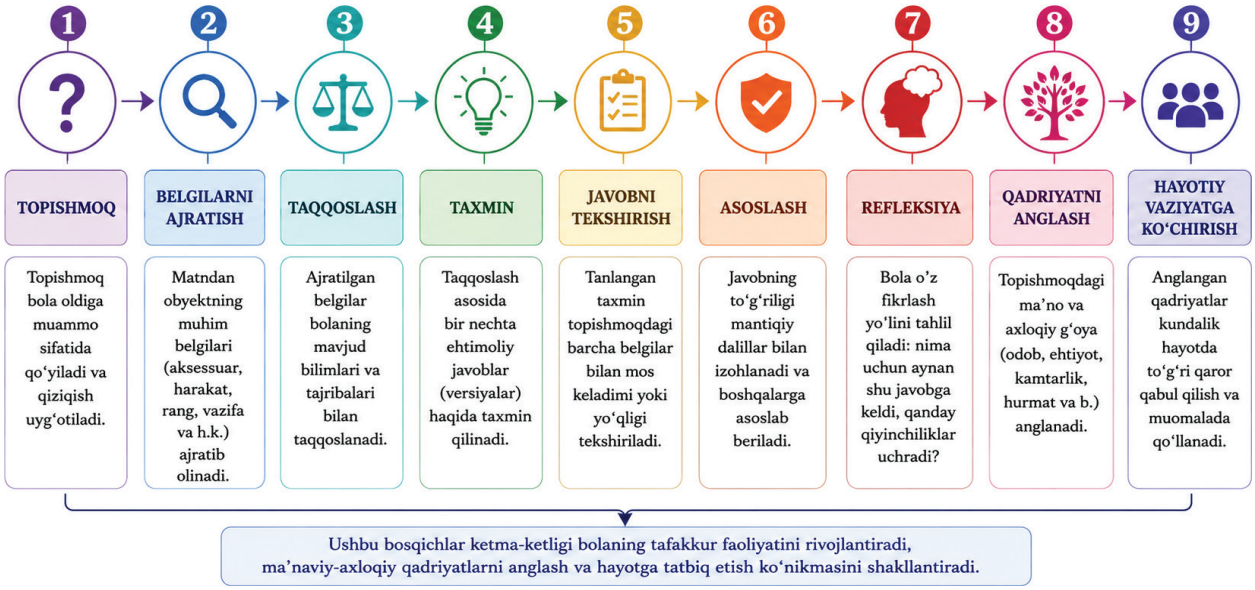
Oila-maktab hamkorligining taklif etilayotgan modeli

Mazkur tadqiqot doirasida topishmoq bilan ishlashni yetti bosqichda tashkil etish taklif etiladi: 1) tinglash yoki o‘qish; 2) asosiy belgilarni ajratish; 3) taqqoslash; 4) taxmin qilish; 5) javobni asoslash; 6) fikrlash jarayonini refleksiv baholash; 7) zarur bo‘lsa, mazmunni hayotiy qadriyat yoki amaliy vaziyat bilan bog‘lash. Ushbu ketma-ketlik topishmoqni oddiy savol-javobdan rivojlantiruvchi faoliyatga aylantiradi.

Oila-maktab hamkorligida model quyidagicha davom ettirilishi mumkin: oila – mahalliy yoki oilaviy topishmoqni yetkazadi; o‘quvchi – uning matnini yozib oladi; o‘qituvchi – topishmoqning belgilarini, obrazini va javobini tahlil qiladi; o‘quvchi – o‘z xulosasini asoslaydi; oila – mazkur topishmoqning hayotiy yoki an’anaviy ma’nosini sharhlaydi. Bunda milliy merosni “muzey eksponati”ga aylantirmasdan, uning zamonaviy ta’limdagi funksiyasini tiklash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Tahlil qilingan namunalar topishmoqning bir vaqtning o‘zida uch darajada ishlashini ko‘rsatadi. Birinchi daraja – badiiy idrok: bola obrazni ko‘radi, eshitadi yoki tasavvur qiladi. Ikkinchi daraja – kognitiv yechim: bola belgilarni taqqoslab, javobni aniqlaydi. Uchinchi daraja – refleksiv va tarbiyaviy talqin: bola nima uchun shu javobni tanlaganini va mazkur fikrni hayotda qayerga ko‘chirish mumkinligini anglaydi. Topishmoqning pedagogik kuchi aynan shu uch darajaning bir-biridan uzilmasligidadir.

Milliy tadqiqotlar topishmoqning til, metafora, semantika va poetika jihatlarini chuqur yoritgan [2, 3, 4, 8, 11]. Pedagogik tahlil esa shu ilmiy natijalarni bolaning fikrlash faoliyati bilan bog‘lash imkonini beradi. Masalan, metafora faqat badiiy bezak emas: u o‘quvchini ikki

2-rasm. Topishmoq bilan ishlashning kognitiv-ma’naviy modeli

obyekt o‘rtasidagi umumiy belgini izlashga majbur qiladi. Paradoks esa faqat qiziqarli shakl emas: u bolaning mavjud tasavvurini muammoli vaziyatga kiritadi. Demak, folklor-shunoslikdagi poetik hodisa pedagogik jarayonda kognitiv operatsiyaga aylanishi mumkin.

Shu bilan birga, topishmoqning har bir namunasidan bir xil tarbiyaviy xulosa chiqarishga urinish metodik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Tarbiyaviy mazmun matnning o‘zida mavjud bo‘lgan imkoniyatdan kelib chiqishi, o‘qituvchi tomonidan sun’iy ravishda yuklanmasligi kerak. Masalan, “Qirov” topishmog‘idan tashqi ko‘rinishga aldanmaslik mavzusiga o‘tish mumkin, biroq bu xulosani avval tabiat hodisasining o‘zidagi taqqoslash orqali asoslash kerak. Shunda tarbiya didaktik nasihat emas, fikrlashdan tug‘ilgan xulosaga aylanadi.

Oila va maktab hamkorligi bu jarayonni yanada mazmunli qiladi. Maktabda topishmoqning tuzilishi va mantiqi o‘rganilsa, oilada uning xalq xotirasidagi varianti, qo‘llanish vaziyati yoki avloddan eshitilgan talqini saqlanadi. Shu jihatdan topishmoq milliy madaniyat va zamonaviy pedagogikaning kesishgan nuqtalaridan biri bo‘la oladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi uch jihatda namoyon bo‘ladi: birinchidan, o‘zbek xalq topishmoqlarining pedagogik imkoniyati badiiy obraz, kognitiv amal va ma’naviy-axloqiy xulosa o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik sifatida talqin qilindi; ikkinchidan, topishmoqni topishning “belgi–taqqoslash–taxmin–asoslash –refleksiya” zanjiri metodik model sifatida ajratildi; uchinchidan, oila va maktabning turli funksiyalari – oilaning folkloriy tajriba manbai, maktabning esa tahlil va pedagogik yo‘naltirish makoni sifatidagi roli bir tizimda asoslandi.

Taklif etilgan yondashuv boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi, ona tili va adabiyot, tarbiya mashg‘ulotlari, sinfdan tashqari o‘qish, oilaviy topshiriqlar va maktabning ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarida qo‘llanishi mumkin. Ayniqsa, topishmoqni javobni topish bilan tugatmasdan, dalillash va refleksiya bilan davom ettirish o‘quvchining faol ishtirokini kuchaytiradi. Maktab amaliyotida topishmoqlarni mavzuga qarab emas, kognitiv murakkablik va tarbiyaviy imkoniyatiga qarab ham guruhlash maqsadga muvofiq.

O‘zbek xalq topishmoqlari milliy folklorning kichik janri bo‘lishiga qaramay, bolalar tafakkurini rivojlantirish uchun katta pedagogik imkoniyatga ega. Ularning kuchi tayyor bilim bermasdan, bolani kuzatish, taqqoslash, taxmin qilish, tekshirish va xulosa chiqarishga majbur etishidadir.

Tanlangan “Momaqaldiroq”, “Shamol”, “Qirov”, “Bo‘ron”, “Yomg‘ir” va “Kim ekan u?” topishmoqlari misolida turli kognitiv mexanizmlar namoyon bo‘lishi aniqlandi. Ular orasida metaforik o‘tkazish, bilvosita dalildan foydalanish, taqqoslash va farqlash, belgilarni sintez qilish, paradoksni yechish hamda refleksiv baholash alohida o‘rin tutadi.

Topishmoqlarning ma’naviy-axloqiy imkoniyati esa bevosita nasihat berishdan ko‘ra, fikrlash jarayonida hosil bo‘ladigan xulosaning hayotiy munosabatga aylanishi bilan kuchlidir. Tabiatga ehtiyotkorlik, tashqi o‘xshashlikka aldanmaslik, dalilga tayangan holda xulosa qilish, o‘z xatosini anglash va shaxsiy mas’uliyat kabi yo‘nalishlar topishmoq bilan ishlash jarayonida tabiiy ravishda ochilishi mumkin.

Shu sababli topishmoqni ta’lim jarayonida faqat “javob topish o‘yini” sifatida emas, balki milliy madaniy meros, kognitiv rivojlanish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani birlashtiruvchi pedagogik vosita sifatida qayta talqin qilish maqsadga muvofiq. Oila va maktab hamkorligida esa uning imkoniyati yanada kengayib, folklor namunasi avlodlararo muloqot, mustaqil fikrlash va tarbiyaviy refleksiya vositasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev J.X. O‘zbek topishmoqlarining leksik-semantik xususiyatlari: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 1993/1994.

2. Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911.

3. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.

4. Jo‘rayeva M. Topishmoq va marosim // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2009. – №2. – B. 19–24.

5. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 216 b.

6. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: W. W. Norton & Company, 1952.

7. Qobuljonova G. Metaforalarning sistemaviy-lisoniy talqini (o‘zbek xalq topishmoqlari misolida): filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2006.

8. Saparniyozova M. O‘zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2005.

9. Topishmoqlar. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi Z. Husainova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981.

10. Turdiyev A.A. Xalq epik merosi (doston va maqollar)ning o‘quvchilar xulq-atvor madaniyatini shakllantirishdagi didaktik imkoniyatlari. // Maktab ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar. 8-son. – B. 42–49. https://doi.org/10.66023/mt/v_i400/401

11. Usmonova N. Topishmoq poetikasi // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Vol. 2, Issue 12. – B. 303–309.